

BALANCE OF RIGHTS AND DUTIES: AN ANALYTICAL STUDY OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND DUTIES IN THE CONSTITUTION OF INDIA

ORCID
Connecting Research
and Researchers

<https://orcid.org/0009-0001-9816-6783>

DR. RAHUL DAKHANE,

Head, Department of History,
Shivramji Moghe Arts, Commerce and Science College
Kelapur (Pandharkawada), Dist. : Yavatmal – 445 302 (Maharashtra)
rahuldakhane77@gmail.com

Received: 10.08.2024

Reviewed : 12.08.2024

Accepted: 14.08.2024

ABSTRACT

The Indian Constitution is known for its strong framework of democratic governance, which protects individual liberties and promotes civic responsibility. It includes fundamental rights that protect citizens from state tyranny and ensure their dignity, equality and freedom. At the same time, it also has fundamental duties, which remind citizens of their responsibilities towards the nation and society. This article examines the balance between rights and duties in depth, explaining their historical development, legal meaning, and their importance in building a just, advanced society.

KEY WORDS: rights, duties, society

अधिकार आणि कर्तव्यांचा समतोल: भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

सारांश

भारतीय राज्यघटना लोकशाही शासनेच्या दृढ चौकटीसाठी ओळखली जाते, जी व्यक्तीस्वातंत्र्याचे संरक्षण करते आणि नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन देते. यात नागरिकांना राज्याच्या अत्याचारापासून संरक्षण देणारे आणि त्यांचा सन्मान, समानता आणि स्वातंत्र्य सुनिश्चित करणारे मूलभूत अधिकार समाविष्ट आहेत. त्याच वेळी, यात मूलभूत कर्तव्ये देखील आहेत, जी नागरिकांना राष्ट्र आणि समाजाप्रती त्यांच्या जबाबदाऱ्यांची आठवण करून देतात. हा लेख अधिकार आणि कर्तव्यांमधील सखोल समतोल तपासतो, त्यांच्या ऐतिहासिक विकास, कायदेशीर अर्थ आणि न्यायपूर्ण, प्रगत समाज घडवण्यासाठी त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करतो.

परिचय

लोकशाही राष्ट्रांमध्ये अधिकार आणि कर्तव्ये यांचा समतोल राखण्याची संकल्पना महत्त्वाची आहे. अधिकार व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आणि सन्मान सुनिश्चित करतात, तर कर्तव्ये जबाबदारीची भावना निर्माण करतात, ज्यामुळे नागरिक समाज आणि राष्ट्राच्या कल्याणासाठी योगदान देतात. भारतीय राज्यघटनेत, मूलभूत अधिकार (भाग III) आणि मूलभूत कर्तव्ये (भाग IVA) यांचा समतोल साधला जातो. हे अधिकार आणि कर्तव्यांमधील सहजीवन राज्यघटनेच्या सशक्त आणि जबाबदार नागरिकत्वाच्या दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहे.

हा लेख अधिकार आणि कर्तव्यांचा उद्गम, विकास, आणि कायदेशीर व्याख्या तपासण्याचा प्रयत्न करतो. तसेच, सामाजिक न्याय, राष्ट्रीय अखंडता आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी या दोघांमधील समतोल कसा आवश्यक आहे यावर विचार करतो.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय राज्यघटना १९५० साली लागू झाली, आणि ती विविध स्रोतांवर आधारित होती, ज्यात ब्रिटिश प्रणाली, अमेरिकेची बिल ऑफ राइट्स, आणि मानवाधिकारांचे सार्वत्रिक घोषणापत्र यांचा समावेश आहे. मूलभूत अधिकार राज्यघटनेच्या भाग III मध्ये अंतर्भूत केले गेले, ज्यामुळे नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य, आणि अत्याचारापासून संरक्षण मिळाले.

मूलभूत कर्तव्ये सुरुवातीला राज्यघटनेचा भाग नव्हती. त्यांची भर ४२व्या घटनादुरुस्तीद्वारे १९७६ साली आणली गेली, जेव्हा आपत्कालीन परिस्थिती होती, स्वर्णसिंग समितीच्या शिफारसीनुसार. या भर्याचा उद्देश नागरिकांना त्यांच्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून देणे हा होता, जेणेकरून व्यक्तिगत स्वातंत्र्य राष्ट्राच्या एकता, अखंडता आणि मूल्यांना कायम ठेवेल.

मूलभूत अधिकार: स्वातंत्र्याचा स्तंभ

मूलभूत अधिकार भारताच्या लोकशाही संरचनेचा कणा आहेत. हे न्यायालयीन अधिकार आहेत, म्हणजेच, नागरिक त्यांचे अधिकार हनन झाल्यास न्यायालयात जाण्याचा अधिकार राखतात. महत्वाचे अधिकार खालीलप्रमाणे आहेत:

1. समानतेचा अधिकार (कलमे १४-१८): कायद्यापुढे समानता आणि धर्म, वंश, जात, लिंग, किंवा जन्मस्थानावर आधारित भेदभावाची मनाई.
2. स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलमे १९-२२): भाषण, संमेलन, हालचाल आणि व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आणि मनमानी अटक विरोधात संरक्षण.
3. शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलमे २३-२४): मानवी तस्करी आणि बालकामगारांवर बंदी.
4. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (कलमे २५-२८): धार्मिक स्वातंत्र्य आणि धार्मिक संस्थांचे व्यवस्थापन करण्याचा अधिकार.

5. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार (कलमे २९-३०): अल्पसंख्याकांच्या संस्कृतीचे संरक्षण आणि शैक्षणिक संस्थांच्या स्थापनेचा अधिकार.

6. घटनेतील उपचारांचा अधिकार (कलम ३२): नागरिकांना त्यांचे अधिकार अंमलात आणण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याचा अधिकार देतो.

हे अधिकार मात्र असीमित नाहीत. सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता, आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने यावर वाजवी निर्बंध आहेत, जेणेकरून व्यक्तीस्वातंत्र्य समाजाच्या कल्याणाला हानी पोहोचणार नाही.

मूलभूत कर्तव्ये: जबाबदारीचे सार

मूलभूत कर्तव्ये कलम ५१A अंतर्गत सूचीबद्ध आहेत. हे कायद्याद्वारे अमलात येत नाहीत, परंतु नागरिकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. यामध्ये समाविष्ट आहेत:

1. राज्यघटना, राष्ट्रध्वज, आणि राष्ट्रगीताचा आदर करणे.
2. स्वातंत्र्यलढ्याच्या आदर्शांचा आदर करणे.
3. सार्वभौमत्व, एकता, आणि अखंडता जपणे.
4. देशाचे संरक्षण करणे आणि राष्ट्रीय सेवेत योगदान देणे.
5. धार्मिक आणि प्रादेशिक विविधता ओलांडून सर्व लोकांमध्ये बंधुभाव आणि सौहार्द प्रस्थापित करणे.
6. सांस्कृतिक वारसा जतन करणे.
7. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे.
8. वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि मानवतावाद विकसित करणे.
9. सार्वजनिक मालमतेचे संरक्षण करणे आणि हिंसेला दूर ठेवणे.
10. वैयक्तिक आणि सामूहिक क्रियाकलापांमध्ये उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्न करणे.
11. मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी (२००२ मध्ये ८६व्या घटनादुरुस्तीने समाविष्ट केलेले).

कायदेशीर बंधन नसले तरी, ही कर्तव्ये नागरिकांना नैतिक दिशा देतात, जेणेकरून त्यांच्या अधिकारांचा योग्य पद्धतीने वापर होईल.

अधिकार आणि कर्तव्यांचा समतोल

अधिकार आणि कर्तव्यांमधील समतोल लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी अत्यावश्यक आहे. अधिकारांवर भर दिल्यास, ते समाजाच्या शांतीला आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण करू शकतात. त्याचप्रमाणे, फक्त कर्तव्यांवर भर दिल्यास व्यक्तीस्वातंत्र्य दडपले जाऊ शकते.

भारताच्या न्यायपालिकेने या समतोल राखण्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. मिनर्वा मिल्स प्रकरण (१९८०) मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार आणि राज्य धोरण निर्देशक तत्वे एकमेकांना पूरक आहेत असे सांगितले. न्यायालयाने कोणत्याही घटनादुरुस्तीने मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन केल्यास ते रद्द करण्याचा निर्णय दिला.

अधिकार आणि कर्तव्यांचा समतोल राखण्याची कल्पना राज्यघटनेतील राज्य धोरण निर्देशक तत्वांमध्ये देखील आढळते. हे तत्वे राज्याला सामाजिक आणि आर्थिक न्याय साध्य करण्यासाठी मार्गदर्शक आहेत, ज्यामुळे अधिकारांबरोबरच कर्तव्यांनाही प्रोत्साहन मिळते.

आधुनिक काळातील महत्त्व

आजच्या काळात अधिकार आणि कर्तव्यांचा समतोल राखणे अधिक आवश्यक आहे. जागतिकीकरण, तांत्रिक प्रगती, आणि जटिल सामाजिक समस्यांमुळे नागरिक आणि राज्याने एकत्र काम केले पाहिजे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा योग्य उपयोग समाज माध्यमांवर चुकीची माहिती आणि द्वेष पसरवण्याच्या काळात अधिक जबाबदारीने केला पाहिजे.

पर्यावरण संरक्षण हा देखील अधिकार आणि कर्तव्यांमधील समतोलाचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे. जीवनाचा अधिकार (कलम २१) सर्वोच्च न्यायालयाने निरोगी पर्यावरणाचा अधिकार म्हणून विस्तारित केला आहे. मात्र, नागरिकांनीही कलम ५१A(g) अंतर्गत त्यांचे पर्यावरण संरक्षणाचे कर्तव्य निभावले पाहिजे, जेणेकरून भावी पिढ्यांसाठी संसाधने शाश्वत राहतील.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्ये समर्पकपणे एकत्रित करण्यात आली आहेत, ज्यामुळे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते, आणि राष्ट्राच्या कल्याणासाठी जबाबदारीची भावना वाढीस लागते. हा समतोल न्याय्य, प्रगत समाजासाठी अत्यंत महत्वाचा आहे. नागरिकांनी त्यांच्या अधिकारांचा जबाबदारीने वापर केला पाहिजे, आणि राज्याने हे अधिकार संरक्षित करताना कर्तव्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. अधिकार आणि कर्तव्यांमधील सामंजस्य लोकशाहीच्या सशक्ततेसाठी अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

1. बासु, डी.डी. इंट्रोडक्शन टू द कॉन्स्टिट्युशन ऑफ इंडिया. लेक्सिस नेक्सिस, २०२०.
2. पायली, एम.व्ही. इंडियाज कॉन्स्टिट्युशन. एस. चंद पब्लिशिंग, २०१९.
3. ऑस्टिन, ग्रॅनव्हिल. द इंडियन कॉन्स्टिट्युशन: कॉर्नरस्टोन ऑफ अ नेशन. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९९९.
4. मिनर्वा मिल्स लिमिटेड & इतर विरुद्ध भारत सरकार & इतर, एआयआर १९८० एससी १७८९.